ORTA VE DOĞU KARADENİZ AĞIZLARINDA GÖRÜLEN DEYİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Süleyman Kaan YALÇIN[*]

ÖZET

Deyimler, ifadeye katmış olduğu canlılık, akıcılık ve zenginlik bakımından dilin söz varlığı içinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarından Ordu, Giresun, Rize ve Trabzon ağızlarında, yazı dilimizin dışında kullanımı görülen deyimler ele alınmıştır. Adı geçen yöre ağızlarıyla ilgili ağız çalışmalarında geçen metinlerden ve Derleme Sözlüğü'nden alınan bu deyimler; köken, yapı, anlam ve söz dizimi bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deyim, ağız, Orta ve Doğu Karadeniz, Türkçe.

AN EVALUATION ABOUT THE IDIOMS OF THE CENTRAL AND EASTERN BLACK SEA REGION DIALECTS

ABSTRACT

Idioms play an important role in the vocabulary of a language in terms of the briskness, fluency and the richness that they add to the expressions. In this study, the non-literary idioms of Ordu, Giresun, Rize and Trabzon dialects of the Central and Eastern Black-Sea Region Dialects are dealt with. The idioms which are taken from the texts of the dialect-studies on the afore-mentioned regional dialects and from Derleme Sözlüğü are evaluated with respect to origion, structure, meaning and syntax.

Key words: Idiom, Dialect, Central and Eastern Black-Sea Region, Turkish.

Giriş

Türkçenin her döneminde ve her lehçesinde kullanılmış olan deyimler, bir dilin sözcükleri ve bu sözcüklerle oluşturulan atasözleri, ikilemeler, kalıp ifadeler ve diğer anlatım biçimleri gibi o dilin söz varlığını oluşturan unsurların başında gelmektedir. Batı dillerinden Fransızcada locution; İngilizcede locution, idiom, formula, expression; Almancada ausdruch, redensart; Rusçada frazeologizm, obraznoye, vırajeniye diye adlandırılan ve Osmanlıcada uzun süre darbımesel daha sonraki dönemlerde ise ta'bir ve ıstılah

[*] Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

kavramlarıyla[1] karşılanan deyim, "belli bir anlama gelmek üzere iki veya ikiden artık kelimeden meydana gelmiş söz öbeği"[2] anlamına gelmektedir. Bir deyimleşme olgusunda esas olan, kalıplaşmaya uğrayan kelimelerin, kendi anlamlarından sıyrılarak yeni bir anlamı yansıtır duruma gelmeleridir. Deyimleşme olgusunun işleyişinde aktarmalardan, benzetmelerden ve somutlaştırmalardan faydalanılmaktadır.[3]

Deyimler anlatıma akıcılık ve canlılık kazandıran dil birlikleridir. Bu dil birlikleri anlatımı güzelleştirdiği ve canlı kıldığı gibi ait olduğu dili konuşan toplumun zekâsını, espri yeteneğini, nüktedanlığını ve düşünce dünyasını da ortaya koymaktadır. Çünkü sayfalarla anlatılamayan duygu, düşünce, istek ve hayaller; ancak "dil, tabiat ve insan arasındaki yoğrulmanın bir ürünü"[4] olan deyimlerle anlatılabilmektedir.

Türk dili, deyim zenginliği bakımından diğer dillere nazaran çok ileridedir. Sadece yazı dilindeki deyimler göz önüne alındığında bile bu durum açıkça görülmektedir. Ancak Türkçenin deyim zenginliği bununla da kalmaz; çünkü yazı dilinde olmadığı halde çeşitli Anadolu ağızlarında yer alan daha birçok deyim vardır. Aksan da Türkçenin deyim varlığının yazı dilinde altı bine, bölge ağızlarında ise beş bin beş yüze yaklaştığını vurgulamaktadır[5].

Bu çalışmada, yazı dilinde yer almayan veya yazı dilinde yer aldığı halde değişik anlamlarla kullanılan Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarına (Ordu, Trabzon, Rize ve Giresun) ait deyimler ele alınarak Türkçenin deyim zenginliği bir kez daha ortaya konulmaya çalışılacaktır. "selavatının arasına sinek sürtmemek, gars gars bakmak, cisirden çıkmak, cellât etmek, ocak datmak, kaburgalarına girmek" gibi deyimler yazı dilinde olmayıp Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarında görülen deyimlerden sadece bazılarıdır. Çalışmaya konu edilen yöre ağızlarıyla ilgili ağız çalışmalarındaki metinlerden ve Derleme Sözlüğü'nden yola çıkılarak tespit edilen deyimler köken, yapı, söz dizimi ve anlam özellikleri bakımından tasnif edilerek değerlendirilecektir.

---

[1] Ahmet Turan Sinan, ***Türkçenin Deyim Varlığı***, Kubbealtı Yay. Malatya, 2001 s. 5.
[2] Türk Dil Kurumu, ***Dilbilim Terimleri Sözlüğü***, TDK. Yay. Ankara, 1949 s. 57.
[3] Mustafa Özkan, Deyimleşmiş İkilemeler, ***V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri***, (20–26 Eylül- 2004), TDK Yay. Ankara, 2004 C. II. s. 2289.
[4] Samiha Ayverdi, ***Türkçenin Nakışları***, (Yayına Hazırlayan: Kazım Yetiş), Kubbealtı Yay. İstanbul, 1993 s. XI.
[5] Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yay. Ankara, 1996 s. 32.

1. Köken Bakımından Deyimler

1.1.Türkçe Sözcüklerden Oluşanlar

Deyimlerin büyük çoğunluğu Türkçe sözcüklerden oluşmaktadır. Bu kısımda bütün sözcükleri Türkçe olan deyimler yer almaktadır: **başı bozul-** (OYA, 176), **ocaḳ dāt-** (OYA, 176), **boş gapuyi bekle-** (KİAT, Or., 60), **duz gibi eri-** (KİAT, Or., 68), **yüreği darışlan-** (KİAT, Tr., 197), **dil vėr-** (KİAT, Gr., 127), **dişi dışarda kal-** (RİA, 218), **yayd'an ç'í ḳ-** (RİA, 306), **ġózden domurcuḫ domurcuḫ aḫ-** (AYB, 70), **ağız ver-** (Or. DS/I: 100), **balık oyna-** (Or. DS/II: 508), **baş ayak git-** (Or. DS/II: 554), **ġóz al-** (Rz.. DS/VI: 2175).

1.2. Türkçe ve Yabancı Sözcüklerden Oluşanlar

Bu kısımdaki deyimler hem Türkçe hem de diğer dillerden dilimize geçmiş olan yabancı sözcüklerden oluşmaktadır: **afur küfür (Ar.) et- (afarayıp küfüre-)** (Or., Tr. DS/I: 71), **kef (Ar.) geç-** (Tr. DS/VIII: 2719), **canına (Far.) yatsın** (Tr. DS/III: 857), **peygamber (Far.) öküzü** (Tr. DS/IX: 3437), **şerbetli (Ar.) dil** (Rz. DS/X: 3762), **eli beratlı (Ar.)** (Tr. DS/V: 1715), **ālemlik (Ar.) yap-** (OYA, 238), **cellat (Ar.) et-** (KİAT, Tr., 218; KİAT, Or., 6; OYA, 250).

1.3. Yabancı Sözcüklerden Oluşanlar

Bu kısımda da her iki unsuru yabancı sözcüklerden oluşmakta olan deyimler yer almaktadır: **Allah (Ar.) adamı (Ar.)** (Gr. DS/I: 223), **veled (Ar.) i zurna (Far.)** (Rz. DS/XII: 4803).

2. Söz Dizimi ve Şekil Bilgisi Bakımından Deyimler

2.1. Bir/Birkaç İsimle Bir Fiilden Oluşanlar

afarozman kesil- (Or. DS/I: 71), **al kes-** (OYA, 199), **āz uydur-** (OYA, 335), **balık oyna-** (Or. DS/II: 508), **başına ekmek çağır-** (Tr. DS/II: 559), **cisirden çık-** (OYA, 338), **fıḫdan fıa ġo-** (AYB, 89), **dibeğe koyup keşkek gibi döv-** (KİAT, Or., 11),

kaburgalarına gir- (Tr. DS/VIII: 2584), **ocaḳ dāt-** (OYA, 176), **olta vur-** (Rz.. DS/XII: 4612), **sancı süpür-** (OYA, 199), **selavatının arasına sinek sürtme-** (AYB, 93).

2.2.Bir/Birkaç İsimle Bir Yardımcı Fiilden Oluşanlar

anakados et- (Tr. DS/I: 249), **herkesin ağzínun kaşuğu olma-** (RİA, 212), **āşamlī ol-** (OYA, 334), **dā başı et-** (AYB, 107), **ıslanmış yuḫa◡ibi ol-** (AYB, 88), **demonu yerinde ol-** (Rz.. DS/IV: 1419), **ev ocak ol-** (OYA, 176), **deli depelek ol-** (KİAT,Gr., 89), **post et-** (Tr., Or. DS/IX: 3472), **elenek ol-** (Tr. DS/V: 1711).

2.3. Bir Fiil Grubu Şeklinde Oluşanlar

2.3.1. İsim Fiil Grubu Şeklinde Kalıplaşanlar

yerden yığma (Tr., Or., Rz. DS/XI: 4250)

2.3.2. Sıfat Fiil Grubu Şeklinde Kalıplaşanlar

baba çıkasıca (babala ala) (Or. DS/II: 449), **baba tutmaz** (Or. DS/II: 451), **göz bayıcı** (Or., Tr. DS/VI: 2175), **kara gülmez** (Tr. DS/VIII: 2644) **taşak koparan** (Tr. DS/X: 3839), **taş döven** (Gr. DS/X: 3839), **yüze gelen** (Tr. DS/XI: 4336)**.**

2.4. İsim Tamlaması Biçiminde Kalıplaşanlar

Allah adamı (Gr. DS/I: 223), **boğaz ağrığı** (Or. DS/II: 726), **peygamber öküzü** (Tr. DS/IX: 3437), **tava kapağı** (Tr. DS/X: 3845).

2.5. Sıfat Tamlaması Biçiminde Kalıplaşanlar

ağır akıllı (Or. DS/I: 90), **açık ağızlı** (Tr. DS/I: 58), **açık kapı** (Rz. DS/I: 59), **dışarı ayaklı** (Or., Tr. DS/IV: 1473), **lom sözlü** (Or. DS/IX: 3086), **poş kanat** (Gr. DS/XII: 4652), **susak ağızlı** (Tr. DS/X: 3700), **şerbetli dil** (Rz. DS/X: 3762), **halak ağızlı** (Or. DS/VII: 2256).

2.6.Kısaltma Grubu Biçiminde Kalıplaşanlar

2.6.1. İsnat Grubu Biçiminde Kalıplaşanlar

ağzı boş (Or. DS/I: 117), **ağzı püsür** (Or. DS/I: 117), **ağzı yumuk** (Or. DS/I: 120), **başı dışarı** (Or. DS/II: 559), **eli beratlı** (Tr. DS/V: 1715), **eli kırık (**Rz. DS/V: 1716), **özü bozuk** (Or. DS/IX: 3373), **özü kara** (Or. DS/IX: 3373), **süksünü düşük** (Or. DS/X: 3707), **ağzı haltak** (Gr. DS/I: 116), **bödeleği düşük** (Or. DS/II: 759), **yúreği sel'āńík** (RİA, 197).

2.6.2. Yönelme Grubu Biçiminde Kalıplaşanlar

yüze gelen (Tr. DS/XI: 4336).

2.6.3. Uzaklaşma Grubu Biçiminde Kalıplaşanlar

yerden yığma (Or., Tr., Rz. DS/XI: 4250), **baştan kara** (Gr. DS/II: 566).

2.7. Bir Edat Grubu İle Kalıplaşarak Oluşanlar

dibeğe koyup keşkek gibi döv- (KİAT, Or., 11), **duz gibi eri-** (KİAT, Or., 68), **balıḫ gibi yat-** (AYB, 66), **ıslanmış yuḫa‿ibi ol-** (AYB, 88), **góbeğine kadar toḫ ol-** (AYB, 88).

2.8. İkileme Biçiminde Kalıplaşanlar

2.8.1. Aynı Kelimelerin Tekrarlanmasıyla Kurulanlar

ġas ġas ol- (OYA, 236), **ġars ġars bak-** (OYA, 236), **alıp alıp ver-** (OYA, 333), **akını akını git-** (Or. DS/I: 152), **cırım cırım et-** (Gr., Or., Tr. DS/XII: 4471), **türül türül tüt-** (Or. DS/XII: 4778), **tav tav sav sav ol-** (Tr. DS/X: 3849), **yıbıl yıbıl yan-** (Or. DS/XI: 4261), **yıldır yıldır yan-** (Or. DS/XI: 4267).

2.8.2. Eş veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Tekrarlanmasıyla Kurulanlar

deli dembesek konuş- (Or. DS/IV: 1411), **deli depelek ol-** (KİAT, Gr., 89).

2.8.3. Zıt Anlamlı Kelimenin Tekrarlanmasıyla Kurulanlar

ileri geri yap- (OYA, 178), **içi dışı ġalma-** (OYA, 238).

2.8.4. Ses Benzerliğine Dayalı Sözcüklerin Tekrarlanmasıyla Kurulanlar

afur küfür et- (afarayıp küfüre-) (Or., Tr. DS/I: 71), **ayın oyun et-** (Gr. DS/I: 419), **eren peren ol-** (Or. DS/V: 1766), **imi dimi bil-** (Tr. DS/VII: 2536), **irem kırım et-** (Tr. DS/VII: 2548), **takas tukas geçin-** (Gr. DS/X: 3806).

2.8.5. Yansımalı Sözcüklerin Tekrarlanmasıyla Kurulanlar

bılh bılh et- (Or. DS/II: 665), **cırım cırım et-** (Or., Gr., Tr. DS/XII: 4471), **mır mır et-** (Or. DS/IX: 3188), **mırt mırt et-** (Or. DS/IX: 3189), **fak fak gül-** (Or. DS/V: 1831), **ḫor ḫor uyu-** (RİA, 198), **çırım çırım çırt-** (AYB, 88).

3. Anlam Bakımından Deyimler

3.1. Ad Aktarması

ağız ver- (Tr. DS/I: 100), **baş et-** (Tr., Gr. DS/II: 557), **ġóz al-** (AYB, 70; Tr. DS/VI: 2183; Rz. DS/VI: 2175), **nefes değ-** (Or. DS/IX: 3244), **usu git-** (Tr. DS/XI: 4044), **yüzbar ol-/et-** (Tr. DS/XI: 4333), **yüz et-** (Tr. DS/XI: 4336), **yüz al-** (Rz. DS/XI: 4337), **el atmak/ el tut-** (Or., Rz. DS/V: 1728).

3.2 Deyim Aktarması

tuz ekmek doyma- (Tr. DS/X: 4003), **kızılcık süz-** (Tr. DS/VIII: 2864), **kaburgalarına gir-** (Tr. DS/VIII: 2584), **başına ekmek çağır-** (Tr. DS/II: 559), **gömlekten çık-** (Tr. DS/VI: 2149), **cisirden çık-** (OYA, 338), **eşek kanıyla aşılan-** (Tr. DS/V: 1789), **dişi dışarda kal-** (RİA, 218), **tava kapağı** (Tr. DS/X: 3845), **peygamber öküzü** (Tr. DS/IX: 3437), **açık ağızlı** (Tr. DS/I: 58), **başı dar** (Or. DS/II: 559).

3.3. Kinaye

eli kırık (Rz. DS/V: 1716), **ağzı boş** (Or. DS/I: 117), **kara baş** (Or. DS/VIII: 2638), **açık kapı** (Rz. DS/I: 59).

3.4. Teşbih

duz gibi eri- (KİAT, Or., 68), **balıḫ gibi yat-** (AYB, 66), **ıslanmış yuḫa⌣ibi ol-** (AYB, 88), **dibeğe koyup keşkek gibi döv-** (KİAT, Or., 11).

3.5. Mübalağa

ağzına deve tep- (Tr. DS/I: 119), **gallet kuyusuna git-** (Or. DS/VI: 1903), **gömlekten çık-** (Tr. DS/VI: 2149), **yıldızı düş-** (Tr. DS/XI: 4268), **şerbetli dil** (Rz. DS/X: 3762), **dört köşede imdat bekle-** (KİAT, Or., 6), **dibeğe koyup keşkek gibi döv-** (KİAT, Or., 11), **yürekte fer ḳalma-** (KİAT, Or., 28).

Anlam bakımından aktarma, benzetme ve sanatlı söyleyişe dayanılarak yapılan bu tasnife, ayrıca anlamca farklılık arz eden dua, beddua ve argo içeren deyimler de eklenilebilir:

3.6. Dua veya Beddua İçerikli Olanlar

baba çıkasıca (babala ala) (Or. DS/II: 449), **ataşı bol ol-** (OYA, 261), **ġolu guru-** (OYA, 311), **canına yatsın** (Tr. DS/III: 857).

3.7. Argo İçerikli Olanlar

ayranlığı kabar- (Or. DS/I: 430), **aşnaları açıl-** (Gr. DS/I: 362), **cızıdan çık-** (Or., Gr., Tr. DS/III: 948), **dışa git-** (Or. DS/IV: 1473), **göt at-** (Tr. DS/VI: 2164), **madası şakıra-** (Or. DS/IX: 3101), **yan çek-** (Rz. DS/XI: 4163), **dışarı ayaklı** (Or., Tr. DS/IV: 1473), **başı dışarı** (Or. DS/II: 559), **başı boş** (Rz. DS/II: 558).

SONUÇ

Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarında yazı dilinde yer almayan veya yazı dilinde yer aldığı halde değişik anlamlarla kullanıldığı tespit edilen 391 deyim çalışmanın sözlük kısmında madde başı olarak verilmiştir. Bu madde başı olarak verilen deyimlerden 359'u tek bir ile aittir. Geriye kalan 32 adet deyim ise çalışmaya konu olan Trabzon,

Rize, Giresun ve Ordu illerinin ya tamamında ya da birkaçında ortak olarak kullanılmaktadır. Ayrıca 5 adet deyim de madde başı deyimler içerisinde bulunmakla beraber farklı illerde ayrı anlamlarla kullanılmış olmasından dolayı iki ayrı deyim niteliği taşımaktadır. Bu yüzden çalışmada 391 adet madde başı deyim bulunmasına rağmen farklı illerde ayrı anlamlarla kullanılan 5 adet deyimin de eklenmesiyle çalışmada tespit edilen deyim sayısı 396'ya çıkmıştır.

Deyimler, kökeni dilin en eski dönemlerine dayanan ve bazı değişikliklerle birlikte Türkçenin hemen her döneminde kullanılan söz varlığı unsurlarındandır. Örneğin, Orhun Yazıtları'nda, Kutadgu Bilig'te, Divanü Lugât'it Türk'te bugün de kullanılan birçok deyime rastlanmaktadır: Orhun Yazıtları'nda 'unutulmak, adı sanı yok olmak' anlamında "atı küsü yok bolmak" (Kültigin, doğu: 25), 'ağlayıp sızlamak, perişan olmak, gözü yaş dolmak' anlamında "közü kaşı yablak bolmak" (Bilge Kağan, kuzey: 11), 'çok çalışıp çabalamak, kan ter içinde kalmak' anlamında "kızıl kanın tökütmek", "kara terin yügürtmek" (Tonyukuk, II doğu: 1-2)[6]; Kutadgu Bilig'te 'düzenli bir şekilde sıralamak, inci gibi dizmek' anlamında "tizip yinçüleyü", 'cömert olmak, eli açık olmak' anlamında "king elig", 'utanmak, yenilmişlik ve başı öne eğilmek' anlamında "başı ḳavrulı", 'surat asmak' anlamında "yüzüngni ḳarartma"[7]; Divanü Lugât'it Türk'te 'yüreği parçalanmak' anlamında "yardı mening yürek", 'kanı kanla yıkamak' anlamında "ḳanıġ ḳan bile yumas", 'cin çarpmışa dönmek' anlamında "cin tutmuş gibi", 'gözü dumanlanmak' anlamında "közi pus boldu"[8].

Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarında dilin her döneminde kullanılmış olan deyimlerin çok zengin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Orta ve Doğu Karadeniz ağızları, bu zengin deyim varlığına sahip olmanın yanında Türkçenin en eski dönemlerinde kullanılmış olan birçok sözcüğü deyimlerinde yaşatmasıyla da büyük bir öneme sahiptir. Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarındaki deyimlerin Türkçenin eski dönemlerine ait arkaik unsurlar taşıdığı şu örneklerde görülmektedir: Örneğin 'tatlı dilli, hoş sohbet' anlamına gelen "dil bezek" (Or. DS/IV: 1491) deyimindeki 'bezek' sözcüğü, 'süs, ziynet eşyası' anlamında kullanılan 'bezek' (TS., 31) sözcüğüne dayanmaktadır. 'Sır vermeyen, ketum' anlamında kullanılan "ağzı bek" (Or. DS/I: 120) deyimindeki 'bek' sözcüğü,

[6] Doğan Aksan, ***En Eski Türkçe'nin İzlerinde***, Simurg Yay. İstanbul, 2000 s. 94–95.
[7] Yusuf Has Hacip, ***Kutadgu Bilig***, (Çev: Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay. Ankara, 1991 s. 5–21–64–80.
[8] Kaşgarlı Mahmud, ***Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*** C. II (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1992, s. 33-66-93-124.

'sıkı, sağlam' anlamında kullanılan 'berk, perk' (TS., 31) sözcüklerine dayanmaktadır. 'Dadanmak, can sıkıcı davranışlarda bulunmak' anlamında kullanılan "sakırga ol-" (Tr. DS/X: 3519) deyimindeki 'sakırga' sözcüğü dadanmayla ilişkilendirilmiş olan ve 'çekirge, kene' anlamlarına gelen 'ṣaḳırġa' (TS., 178) sözcüğüne dayanmaktadır. 'Pırıl pırıl parlamak' anlamında kullanılan "yıldır yıldır yan-" (Or. DS/XI: 4267) deyimi 'parlak' anlamındaki 'yıldırayık' ve 'parlamak' anlamındaki 'yıldıramak' (TS., 244) sözcüklerinden gelmektedir. 'Dedikodusu yapılmak, dedikoduya konu olmak' anlamında kullanılan "angış ol-" (Rz. DS/I: 267) deyimindeki 'angış' sözcüğü 'hatırlanan şey' anlamına gelen 'aŋış' (TS., 16) sözcüğünden gelmektedir. 'Denk gelmek' anlamında kullanılan "uz gel-" (Or. DS/XII: 4790) deyimindeki 'uz' sözcüğü 'uygun, münasip' anlamına gelen 'uz' (TS., 222) sözcüğüne dayanmaktadır. 'Yenilgiye uğramak' anlamında kullanılan "pers ol-" (Or. DS/IX: 3432) ve 'çok yorularak düşmek, bitkin duruma gelmek' anlamında kullanılan "perse ol-" (Or. DS/IX: 3432) deyimlerindeki 'pers ve perse' sözcükleri 'tersine dönmek, çarpılmak' anlamına gelen 'pers' (TS. 173) sözcüğünden gelmektedir. 'Hiddetle ya da korkutmak için gözlerinin akını göstererek bakmak' anlamındaki "göz belert-" (Or., Gr. DS/VI: 2176) deyimi ile 'şaşkına döndürmek' anlamındaki "belergüz et-" (Or. DS/II: 614) ve 'şaşkına dönmek' anlamındaki "belergüz ol-" (Or. DS/II: 614) deyimlerindeki 'belertmek ve belergüz' sözcükleri 'gözü fazla açmak' anlamındaki 'belermek' (TS. 30) sözcüğüne dayanmaktadır. 'Çok dövmek, pestilini çıkarmak' anlamına gelen "bestil et-" (Or. DS/II: 642) deyimindeki 'bestil' sözcüğü de Türkçenin eski dönemlerinde aynı anlama gelen 'bestil' (TS., 31) şekliyle yer almaktadır. Ayrıca az az, ince ince akmak anlamına gelen "cipcip ak-" (Or. DS/III: 953) deyimindeki 'cipcip' sözcüğü 'ip, iplik' anlamına gelen ve Uygur Türkçesinde kullanılan 'yip'[9] sözcüğünden gelmektedir. Çünkü Karadeniz ve yöresi ağızlarında bir Kıpçak lehçesi özelliği olarak bazı söz başındaki 'y' sesleri 'c' sesine dönüşür[10]. Bu nedenle 'cipcip' sözcüğü aslında Uygur Türkçesindeki 'yip' sözcüğünün tekrarlanmasıyla kurulan bir ikilemedir.

Sonuç olarak, Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarının bugün yazı dilinde kullanılmayan veya yazı dilinde kullanıldığı halde farklı anlamlar taşıyan pek çok deyimi barındırması, yaşatması ve sahip olduğu deyim varlığı içerisinde Türkçenin en eski dönemlerine ait

[9] Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993 s. 193.
[10] Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ Yay., 5. Baskı, Ankara 2007, s. 325.

arkaik birçok unsuru ihtiva ederek, Türkçemizin eskiliğini, canlılığını, zenginliğini ve ifade güzelliğini ortaya koyması bakımından büyük bir önem taşıdığı görülmektedir.

Sözlük

-A-

aba at- "Bizim Hasan dayı aba atacak bir yer arıyor." **(Or. DS/I: 5):** Kendisini kurtarmak için suçu başkasına yüklemek

abağına çalış- (Gr. DS/I: 6): Boşuna çalışmak.

abarot sat- "Kime abarot satıyorsun!" **(Rz. DS/I: 11):** Çalım satmak, korku vermek.

aburga altına al- (Or. DS/I: 34): Himaye altına almak.

açık ağızlı (Tr. DS/I: 58): Boşboğaz, geveze.

açık kapı (Rz. DS/I: 59): Misafiri bol ev.

afana et- "Parayı afara etti gitti." **(Tr. DS/I: 70):** Ziyan etmek, çar çur etmek.

afarozman kesil- (Or. DS/I: 71): Tehditle karışık hiddet göstermek, zorbalık yapmak.

afur küfür et- (Afarayıp küfüre-) (Tr., Or. DS/I: 71): Öfkeyle ağzına geleni söylemek, küfretmek, bağırıp çağırmak, paylamak.

ağır akıllı (Or. DS/I: 90): Olgun, terbiyeli, oturaklı, aklı başında kimse.

ağır ayak (Or., Rz., Tr. DS/I: 91): Gebe, yüklü, doğurması yakın kimse.

ağır canlı (Or., Gr. DS/I: 91): Doğurmaya yakın, gebe, yüklü kimse.

ağır taban (Or. DS/I: 91): Doğurmaya yakın, gebe, yüklü kimse.

ağız eskit- "Şu kadarcık işimizi görmedi, boşuna ağız eskittik." **(Or. DS/I: 97):** Boşuna çene yormak.

ağız ver- 1. Sır vermek, açığa vurmak. **(Or. DS/I: 100); 2.** Akıl vermek, öğütlemek, kışkırtmak **(Tr. DS/I: 100).**

ağzı bağlı (Or. DS/I: 117): Büyülü.

ağzı bek (Or. DS/I: 120): Sır vermeyen, ketum.

ağzı boş (Or. DS/I: 117): Geveze, boşboğaz.

ağzı haltak (Gr. DS/I: 116): Geveze, boşboğaz.

ağzı püsür (Or. DS/I: 117): Ağzı bozuk olan, sövmeyi huy edinen.

ağzı yumuk (Or. DS/I: 120): Sır vermeyen, ketum.

ağzına deve tep- "Ne susuyorsun? Ağzına deve mi tepti.?" **(Tr. DS/I: 119):** Bir tartışmada gereken karşılığı verememek, susmak.

ağzını gezelet- "İşin aslını söylesene, niye ağzını gezeletip duruyorsun." **(Or. DS/I: 120):** Laf karıştırmak, sözü gevelemek.

akını akını git- (Or. DS/I: 152): Sürüne sürüne gitmek, yüzüstü gitmek.

áḳl′ını atlat- "ondan sonr̄a áḳl′íni atlatíp hoc′alar̄ okuyup ve áḳl′ını dúzeltmiş" **(RİA, 288):** Aklını kaybetmek.

áḳl′ını düzelt- "hoc′alar̄ okuyup áḳl′íni dúzeltmiş" **(RİA, 288):** Aklını yerine getirmek.

akli oyna- "aklim oynadi" **(KİAT, Rz., 300):** Sevinçle karışık telaşlanma.

al kes- "baltinen alullardı ellerine. (...) al kesiyem diyelekden kesellerdi." **(OYA, 199):** Kötü ruh kovmak.

alanda kal- (Or. DS/I: 195): Açıkta kalmak.

alay boz- (Tr. DS/I: 203): Kararlaştırılmış bir işi bozmak.

ālemlik yap- "türkü çārma, ālemlik yapmaḳ, şaka şamata yapmaḳ helbet olūdu." **(OYA, 238):** sazlı sözlü eğlenmek.

alımını al- "O konuşmasını bilmedikçe benden alımını alacaktır." **(Or. DS/I: 218):** Hak ettiği cezayı görmek, paylanmak, hakarete uğramak.

alıp alıp ver- (OYA, 333): Sıkıntı çekmek.

Allah adamı "Ne söylersen inanır, allah adamıdır." **(Gr. DS/I: 223):** Saf, yüreği temiz kişi.

altını yak- "Biz işi kapatmaya çalışıyoruz, o altını yakıyor." **(Or. DS/I: 232):** Kötülüğü artıracak şekilde davranmak.

alup yürü- (Tr. DS/I: 234): İlerlemek, yükselmek.

anakados et- "Beni anakados etme." **(Tr. DS/I: 249):** Sıkmak, bunaltmak.

analis et- (Rz. DS/I: 251): Gevşemek, yumuşamak.

angış ol- (Rz. DS/I: 267): Dedikodusu yapılmak, dedikoduya konu olmak.

ara bul- (Tr., Rz. DS/I: 292): Vakit bulmak, eli değmek.

ara kes- (Rz. DS/I: 295): Nişandan önce söz kesmek.

arada vazgeç- (Gr. DS/I: 293): Bozuşmak.

askıya çık- (Or. DS/I: 345): Arttırmaya, eksiltmeye konulmak.

āşamlī ol- (OYA, 334): Uykusuzluğa dayanamamak.

aşnaları açıl- "Menfaati mevzuu-bahs olunca aşnaları açıldı." **(Gr. DS/I: 362):** Önceleri durgunken sonradan harekete gelmek.

aşşā düşü- "yani onarı bi aşşā düşümüş, onu başġan yapmış" **(AYB, 77):** Makamdan mevkiden etmek.

ataşı bol ol- "odunu keserken ataşımız bol olsun demiş" **(OYA, 261):** İyi bir dilek ifadesi.

ayağı çekil- (Rz. DS/I: 398): İftiraya konu olmak, ağızdan ağıza dolaşmak.

ayağına art- (Or. DS/I: 398): Ayağını kaydırmak, kötülük yapmak, günahını almak.

ayağını al- (Or. DS/I: 398): Ayağını kaydırmak, kötülük yapmak, günahını almak.

ayantalık yap- (Gr. DS/I: 407): Tembellik yapmak.

ayın oyun et- (Gr. DS/I: 419): Alt üst etmek, bozmak, işe yaramaz hâle getirmek, çar çur etmek.

ayranlığı kabar- (Or. DS/I: 430): Öfkelenmek, kızmak.

āz çek- (OYA, 335): Bahane uydurmak.

āz uydur- (OYA, 335): Söz birliği yapmak.

-B-

baba çıkasıca (Babala ala) (Or. DS/II: 449): Öl, geber anlamında ilenç olarak kullanılır.

baba tutmaz (Or. DS/II: 451): Dayanıklı, sağlam, kuvvetli kimse

bacağa ip tak- (Or., Gr. DS/II: 456): Dedikodu yapmak, kıt kanaat geçinmek, zor durumda bulunmak.

bacak çekiştir- (Or., Gr. DS/II: 456): Dedikodu yapmak, kıt kanaat geçinmek, zor durumda bulunmak.

bacak sürü- (Or., Gr. DS/II: 456): Dedikodu yapmak, kıt kanaat geçinmek, zor durumda bulunmak.

bacaktan yapış- (Or., Gr. DS/II: 456): Dedikodu yapmak, kıt kanaat geçinmek, zor durumda bulunmak.

bacarosluk ver- (Tr. DS/XII: 4438): Engel olmak.

bağda at- (Or. DS/II: 476): Engel olmak, güçlük çekmek.

bağdaş vur- (Or. DS/II: 477): Güreşte ayağa çelme takarak düşürmek.

balıŋ gibi yat- "bi göz verdiñ miydi hepīsi balıŋ gibi yatīye" **(AYB, 66):** Yola gelmek, boyun eğmek.

balık oyna- (Or. DS/II: 508): Parlamak, parıldamak, göz alıcı güzel olmak.

barış al- (Tr. DS/II: 532): Bir işi kabala, götürü olarak yapmak üzere sahibinden almak.

barışa ver- (Tr. DS/II: 533): Bir işi kabala vermek.

baş al- "filan baş aldı, deller. Baş altı aldı deller" **(OYA, 186):** Terfi etmek, birinci olmak.

baş ayak git- (Or. DS/II: 554): Hiçbir iz bırakmadan kaybolmak.

baş er- (Tr. DS/II: 550): Aldırış etmemek, bir meselenin üzerinde durmamak, boş vermek.

baş koş- (Or., Gr. DS/II: 561): Önayak olmak.

baş vur- (Gr. DS/II: 567): Yüksek yerden balıklama denize atlama.

başa çağır- "Başına bir şey çağırıyor." **(Tr. DS/II: 549):** Kaza, bela doğuracak davranışta bulunmak.

başı bozul- "Undan sōna başım bozuldu." **(OYA, 176):** Kafası bozuk olmak.

başı dar (Or. DS/II: 559): Sinirli olmak.

başı dışarı (Or. DS/II: 559): Evli olupta orospuluk yapan kadın.

başıboş (Rz., DS/II: 558): Dul kadın.

başına ekmek çağır- (Tr. DS/II: 559): Geçim için gereken çalışmayı yapmamak, tembel olmak.

başına gir- (Tr. DS/II: 559): Kendi emsali olmayan biriyle münakaşa veya kavga etmek.

başını üz- "Senin başını kuşbaşı gibi üzer atarım." **(Gr. DS/II: 560):** Başını koparmak.

baştan kara (Gr. DS/II: 566): Gelişigüzel, baştan savma, ulu orta, körü körüne.

bayramcık ol- (Or. DS/II: 584): Bayram ziyafetlerinde çok yemek yiyip şişmek.

bedal dök- (Rz. DS/II: 594): Gelinlerin yüzüne süs yapmak.

bėl bereket ġalma- "dā‿da bėl bereket ġalmamış, yoḳa‿da yāmamış." **(OYA, 318):** Bereketi kalmamak, eskiye oranla kötü olmak.

belergüz et- (Or. DS/II: 614): Şaşkına döndürmek.

belergüz ol- (Or. DS/II: 614): Şaşkına dönmek.

bestil et- (Or. DS/II: 642): Çok dövmek, pestilini çıkarmak.

bete git- (Or. DS/II: 645): Fenasına gitmek, beğenmemek.

bılh bılh et- (Or. DS/II: 665): İçi su dolup yumuşamak.

boğaz ağrığı (Or. DS/II: 726): Hazır yiyici.

bohçıyı at- "senin ne gelürün varıdı da sen bohcıyı atdudu Mehmed emmi?" **(AYB, 98):** Caymak.

boktan boka sok- (Tr. DS/II: 733): Aşağılamak, sözle küçük düşürmek.

bokunu çomakla- (Tr. DS/II: 733): Gereğinden fazla alçak gönüllülük göstermek.

boş gapuyi bekle- "Benden s ā fayda yok/Boş gapuyi bekleme" **(KİAT, Or., 60):** Boşa kürek sallamak, havanda su dövmek. Boşa uğraşmak.

boş git- "bizde para yoḫ tabi, boş gediyoḫ." **(AYB, 68):** Parasız pulsuz gitmek, parası olmamak.

bozmancalık yap- (Or. DS/II: 752): Arayı bozmak, pazarlığı bozmak, sözden caymak.

böceği sön- (Or. DS/II: 754): Gücü tükenmek, umutsuz kalmak.

bödeleği düşük (Or. DS/II: 759): Kansız, zayıf

burgaçlık et- (Or. DS/II: 797): Yan çizmek, aykırı hareket etmek.

-C-

cangıldak su et- (Or. DS/III: 856): Fazla sulandırmak.

canı daral- "baḳdın canın daralī (...) bī türkü bıraḳusun" **(OYA, 194):** Canı sıkılmak, sıkıntıya düşmek.

canına koy- (Tr. DS/III: 857): Haksızlıkla bir şeyi elde etmek.

canına yatsın (Tr. DS/III: 857): Haksız bir şey elde eden için ilenç olarak kullanılır.

cart at- (Or. DS/III: 1002): Yalandan vaat etmek.

cart et- (Or. DS/III: 1002): İşin sonunu getirememek, bozmak.

cartıl ol- (Or. DS/III: 864): Yorulmak, hamlaşmak, güçten düşmek.

cellat et- "seni cellat edüp asdurucam demiş." **(OYA, 250);** "sorannarı ben hep cellet ettim,demiş." **(KİAT, Or., 6);** "Pir oğul yapmasan seni çellat edec ōum." **(KİAT, Tr., 218):** Öldürmek.

cer cer et- (OYA, 337): Boş konuşmak.

cıbada kal- (Tr. DS/III: 888): Ova üzerinde yolu şaşırıp kalmak.

cıbıt (cırcıbıt) ol- (Or. DS/III: 890): Sırılsıklam ıslanmak.

cığır et- (Or. DS/III: 902): Ailesine darılıp evden kaçmak.

cıı çek- (Gr. DS/III: 905): Uzun naralar atmak.

cıngır cıngır et- (Or. DS/III: 923): Gevezelik etmek, terbiyesizce söz söylemek.

cırcıbız ol- (Gr. DS/III: 890): Sırılsıklam ıslanmak.

cırganiye çek- (OYA, 338): Talan etmek.

cırım cırım et- (Gr. DS/III: 930; Or., Gr., Tr. DS/XII: 4471): Lime lime etmek, parçalamak.

cızıdan çık- (Or., Gr., Tr. DS/XII: 948): Doğru yoldan çıkmak.

ciğir et- (Or. DS/III: 963): Birisine kızarak, kendisinden ümit edilmeyen işi yapmak.

cimcim ettir- (Or. DS/III: 972): Gözlerini sık sık açıp kapamak.

cipcip ak- (Or. DS/III: 953): Az az, ince ince akmak.

cirim çıkar- (Tr. DS/III: 985): Bir işi çabuk bitirmek.

cisirden çık- (OYA, 338): Çok sinirlenmek.

ciyir et- (Or. DS/III: 991): Kızmak, nefret etmek.

cört et- (Or. DS/III: 1008): Yanlış yapmak.

culuz et- (Or. DS/III: 1014): Yutmak.

-Ç-

çalaca yap- (Or. DS/III: 1048): İşi çabuk ve gelişigüzel yapmak.

çalparası çık- (Or. DS/III: 1061): Çok fazla yorulmak.

çarmukta kal- (Or. DS/III: 1082): Sıkıntı içinde kalmak.

çarpan çal- (Or. DS/III: 1083): Çabalamak, uğraşmak.

çeşdıra ol- (Or. DS/III: 1148): Gereksiz yere boş dolaşan ve sözünü sakınmayan kimse.

çırçır dön- (Rz. DS/III: 1186): Çocuğun ağaç üzerinde dönmesi.

çırım çırım çırt- "garıların gannına toh, góbene toḫ çırım çırım çırtdı." **(AYB, 88):** Sesli sesli ağlatmak.

çitil çıkar- (Or. DS/III: 1243): Kavga çıkarmak.

çürçar et- (Or. DS/III: 1308): İsraf etmek, lüzumsuz yere kullanmak.

çüyis et- (Rz. DS/III: 1310): Ağrımak.

-D-

dā başı et- "Hekimōlu dā başı etmiş." **(AYB, 107):** Dağa çıkmak, eşkıyalık etmek.

daban dire- (Or. DS/IV: 1314): Direnmek, inat etmek.

dalap et- (Tr. DS/IV: 1333): Teşebbüs etmek, azimle çalışmak.

dalap ol- (Tr. DS/IV: 1338): Bir şeye çok düşkün olmak.

deli dembesek konuş- "Deli dembesek ne konuşup duruyorsun." **(Or. DS/IV: 1411):** Saçma sapan (konuşmak).

deli depelek ol- "Yavri seniŋ yüzüŋden/Oldum deli depelek." **(KİAT, Gr., 89):** Zırdeli olmak.

delilū ele al- "esgi delilū ǵine ele alurum demiş." **(KİAT, Or., 40):** Deli gibi davranmak.

demonu yerinde ol- (Rz. DS/IV: 1419): İşleri yolunda olmak.

dert al- "kuyumc′iları 'aldi bi dert"**(RİA, 201):** Tasalanmak.

dezürgün et- (Or. DS/IV: 1448): Ürkütmek, ilgisini kesmek.

dırıngaya gel- (Gr. DS/IV: 1470): Çok gerilmek.

dışa git- 1. Evli erkeğin başka kadınla ilişki kurması **(Or. DS/IV: 1473); 2.** Abdest bozmak **(Or., Gr. DS/IV: 1472).**

dışarı ayaklı (Or., Tr. DS/IV: 1473): Ahlâkı bozuk, kötü kadın.

dibeğe koyup keşkek gibi döv- "patşaha garşu yalan soyleyenneri dibeklere goyup keşkek gibi dövelim." **(KİAT, Or., 11):** Ezmek, iyice dövmek.

dikilme dur- (Gr. DS/IV: 1487): Vücudun bir yerine sancı girmek, saplanmak.

dil vėr- "Guşlar da dil vėrmiyo/āya ḫaber ǵönderek." **(KİAT, Gr., 127):** Konuşmak.

dil bezek (Or. DS/IV: 1491): Tatlı dilli, hoş sohbet.

dili damağına yetme- (Tr. DS/IV: 1494): Hakkını savunmakta aciz olmak.

dingilim at- (Or. DS/IV: 1505): Fink atmak.

diş çak- (Tr. DS/IV: 1520): Köpeğin kendini koruması için diş göstermesi.

dişi dışarda kal- "ç′ok sevindun galiba dişlerun dişarda kaldi." **(RİA, 218):** Çok sevinmek.

doğar gibi ol- "Öküze çok su içirmişim doğar gibi oldu." **(Tr. DS/IV: 1323):** Karnı şişmek (hayvanlar için).

dömbelek at- (Tr. DS/IV: 1551): Takla atmak.

dört köşede imdat bekle- "yaḳışıḳlı bir gadun, zincirnen bağlanmış, dört köşede imdat bekliye." **(KİAT, Or., 6):** Dört gözle yardım beklemek.

dut sil- (Rz. DS/IV: 1613): Hakaret etmek.

duz gibi eri- "Erit beni duz gibi" **(KİAT, Or., 68):** Erimek.

düşün et- (Gr. DS/IV: 1640): Yolculukta geceyi geçirmek için mola vermek.

-E-

elenek ol- (Tr. DS/V: 1711): Ayakbağı olmak.

eli başına yet- (Or. DS/V: 1715): Buluğa erip, kendi kendini idare edecek hâle gelmek.

eli beratlı (Tr. DS/V: 1715): Halkın kötü gördüğü ve suç saydığı işlerde çok becerikli (insan), ahlâk bakımından düşük kadın.

eli kırık (Rz. DS/V: 1716): Elinden iş gelen kişi.

endanlı dur- (Rz. DS/V: 1744): Terbiyeli durmak.

endur etme- (Rz. DS/V: 1747): Tenezzül etmek.

eren peren ol- (Or. DS/V: 1766): Perişan olmak, darmadağınık hâle gelmek.

erliği kesil- (Tr. DS/V: 1775): Korku etkisiyle erkeklik yeteneğini kaybetmek.

eşek kanıyla aşılan- (Tr. DS/V: 1789): Aşırı derecede vurdumduymaz olmak, çok soğukkanlı olmak.

eşek nalıyla damgalan- (Tr. DS/V: 1789): İddia sonunda kaybedeni cezalandırmak.

eşgıya bozması "eşgıya bozması, palabīyık, sert suratlı bir adam" **(KİAT, Or., 6):** Çirkin görünüşlü olmak, kılığı kıyafeti yerinde olmamak.

eti kop- (Tr. DS/V: 1798): Ödü kopmak, çok korkup ürpermek.

ev ocaḫ sābı ol- "Ben (…) köyüme gędeyim, ev ocaḫ sābı olayım." **(KİAT,Or., 40):** Evlenmek, ev bark sahibi olmak.

ev ocak ol- "tabi ev ocak olduḳ. Çol‿çocuḳ sayibi olduḳ." **(OYA, 176):** Evlenmek, ev bark sahibi olmak.

-F-

fak çek- (Gr. DS/V: 1831): Kahkaha atmak.

fak fak gül- (Or. DS/V: 1831): Yüksek sesle gülmek.

fıtık at- (Gr. DS/V: 1861): Oynamak, dans etmek.

fiğ ver- (Or. DS/V: 1864): Birine kötü öğüt vermek.

fire düş- (Or. DS/V: 1868): Zayıflamak.

fit et- (Or. DS/V: 1874): Elinde avucunda olanı başkasına vermek.

fizah et- "garıları fizah etdüdü." **(AYB, 88):** Kahkahalarla gülünmesine sebep olmak.

fıḫdan fıa ġo- "Mıstafa, nası fıḫdan fıa ġodu garıları" **(AYB, 89):** Kahkahaya boğmak.

foka ver- (Tr. DS/V: 1875): Gizli olan bir şey açığa vurulmak.

fors ver- "bu sefer bu tabī gendune bi fors veriyi bokc′anli'nin uşā" **(RİA, 213):** Kendi kendine havalara girmek, kendini bir şey zannedercesine davranmak.

fuşki yėyip kez- "Pen oni alacāğam/Fuşki yėyip kezmesün" **(KİAT, Tr., 235):** Boşuna uğraşmak.

-G-

gallet kuyusuna git- (Or. DS/VI: 1903): Düşüp kaybolmak eşya için.

ġanı ġarış- "ġanı ġarışmiyan bi kişiye satīlar" **(OYA, 214):** Arada akrabalık veya kan bağı olmak.

garan ko- "Davar bahçeye garan komuş."**(Gr. DS/VI: 1920; Or. DS/VI: 1920):** Zarar vermek.

ġars ġars bak- "millet bōle ġars ġars baḱī" **(OYA, 236):** Tuhaf tuhaf, şaşkın şaşkın bakmak.

ġas ġas ol- "b ōle millet ġas ġas olī." **(OYA, 236):** Çok kalabalık olmak.

ġatı dut- "lan sen benden ġatı dutuyoñ (…) dedi. **(AYB, 67):** Sert davranmak.

gavara çek- (Or. DS/VI: 1938): Yellenmek.

gelenin gidenin götünü öp- "bir ōlum var, (...) gelenin gidenin götünü öpiye." **(OYA, 327):** Yağcılık yapmak, yaranmak için çaba sarfetmek.

gelinlik et- (Tr. DS/VI: 1981): Gelin bir zaman kocasının akrabalarının yanında başını örtmek, konuşmamak.

gelinlik tut- (Or., Gr. DS/VI: 1981): Gelin bir zaman kocasının akrabalarının yanında başını örtmek, konuşmamak.

getgüt et- (Gr. DS/VI: 2008): Yerli yersiz durmadan konuşmak.

gıcı ol- (Rz. DS/VI: 2028): İyi, rahat olmak.

gırgır et- (Or. DS/VI: 2056): Çok konuşmak, gevezelik etmek.

gıygaç ara- (Or. DS/VI: 2065): Birine fenalık etmek için neden aramak.

gızan ol- (Or. DS/VI: 2069): Kedi, köpek vb. gibi dişi hayvan erkek istemek.

gızana gel- (Or., Tr., Rz. DS/VI: 2069): Kedi, köpek vb. gibi dişi hayvan erkek istemek.

góbeğine kadar toḫ ol- "garıların gannına toḫ, góbene toḫ çırım çırım çırtdı." **(AYB,88):** Tıka basa doymak, tok olmak.

ġolu guru- "ġolun gurusun, dī. (...) adamın bi tarafı vuruk olī." **(OYA, 311):** Beddua ifadesi

ġót daát- "Milic'e varduḫ araba ġót daátdı." **(AYB, 68):** Göt dağıtmak, bozulmak, arıza vermek.

ġóz al- 1. Uykuya dalmak "bi müddet uyuyamadīmızdan soñra, ġózüm almış, gine uyumuşum." (**AYB, 70); (Tr. DS/VI: 2183**); **2.** Nazar değmek **(Rz. DS/VI: 2175).**

ġózden domurcuḫ domurcuḫ aḫ- "bizim kilcinin ġózlerinden bu domurcuḫ domurcuḫ aḫıye" **(AYB, 70):** Damla damla yaş akmak.

gömlekten çık- (Tr. DS/VI: 2149): Fazla kızmak.

gön yürüt- (Tr. DS/VI: 2156): Büyücülük etmek.

göt at- (Tr. DS/VI: 2164): Bir iş karşısında beceriksiz olmak.

götü patla- (Tr. DS/VI: 2166): Bütün kuvvetini harcamak.

götünü çıkar- (Tr. DS/VI: 2166): Bütün kuvvetini harcamak.

götünün harcı olma- (Tr. DS/VI: 2166): Bir işi yapamamak durumunda olmak.

göz bayıcı (Or., Tr. DS/VI: 2175): Göz boyayıcı, sihirbaz.

göz belert- (Or., Gr. DS/VI: 2176): Hiddetle ya da korkutmak için gözlerinin akını göstererek bakmak.

gubuz at- (Or. DS/VI: 2186): Yalan söylemek, abartmak.

ġul ġubür ġat- "Bunun fiyeti ġaç para" derse, dellerse, arhadaş bunu ġul ġubür ġatmaduḫ temúz yapıyoḫ" **(AYB, 64):** Çer çöp karıştırmak, bir şeyin sadeliğini bozmak.

gurbanlığa guy- "Zavallı Osman āyi/Nasıl gurbannığa guydular." **(KİAT, Gr., 126):** Öldürmek.

güce git- (Or. DS/VI: 2207): Onura dokunmak, kırılmak.

gür git- (Or. DS/VI: 2236): Anlayamamak.

-H-

hab et- (Tr. DS/VII: 2246): Çocuk dilinde yemek, yutmak.

ḫal ḫatır ol- "yahòt taniyi oni arkadaşi'du. bu, dedi. "ḫal ḫatır olur. şindi bu'rada kura ç'ekec'oğuk." **(RİA, 224):** Eş dost muhabbetine dönmek, bir işe torpil karışmak.

halak ağızlı (Or. DS/VII: 2256): Boşboğaz.

havunu ol- (Rz. DS/VII: 2421): Hırsını almak, kızgınlığını gidermek.

herkesin ağzínun kaşuğu olma- "yapac'ak olan feḳírlerdir yáni herkesin ağzínun kaşuğu deyil" **(RİA, 212):** Herkesin yapamayacağı şeyler için kullanılır.

hımhış ol- (Or., Tr., Gr. DS/VII: 2378): Eskimek, yıpranmak, parçalanmak.

hışır et- (Tr. DS/VII: 2378): Birini kendinden geçecek kadar dövmek.

hışır ol- (Or., Gr. DS/VII: 2378): Çok yorulmak.

hızana gel- (Or. DS/VII: 2382): Hayvanların çiftleşmek istemesi.

homa dur- (Or. DS/VII: 2399): Baş yerde ayaklar havada durmak.

ḫor ḫor uyu- "dèv baktı ki ḫor ḫor uyuyi" **(RİA, 198):** Horultuyla uyumak.

hoşkincilik et- (Tr. DS/VII: 2416): Birisiyle iyi ilişkiler kurmak.

ḫozana atla- (Tr. DS/VII: 2425): Büyüğe karşı gelmek, saygısızlık etmek.

hupuş et- (Tr. DS/VII: 2444): Birini iyice dövmek.

ḫurḫut et- (Tr. DS/VII: 2444): Birini iyice dövmek.

-I-

ıbığı kızar- (Gr. DS/VII: 2501): Sağlığı düzelmek, benzine kan gelmek.

ıbılık ol- (Rz. DS/VII: 2454): Çok ıslanmak.

ılga ver- (Or. DS/VII: 2467): Kavgayı kışkıtmak.

ıslanmış yuḫa‿ibi ol- "Hepsiynen ıslanmış yuḫa‿ibi." **(AYB, 88):** Sıkı fıkı olmak.

-İ-

içeri tut- (Tr. DS/VII: 2504): Bir işte başkasını aldatıp zarar ettirmek.

içi bezük ol- "sıcak_da (...) bezdi fındık, içi bezük oldu." **(OYA, 238):** İçi geçmek, çürümek.

içi dışı ġalma- "çoḳ ısıcaġlar devam etdi. İplini, şeyini ġuruddu. içi dışı ġalmadı hiç."**(OYA, 238):** Çürümek, kullanılır tarafı kalmamak.

içine vur- (Tr. DS/VII: 2506): Beğenmemek.

ikincilik et- (Tr. DS/VII: 2515): Taraflardan birine ayrı davranmak, taraf tutmak.

ileri geri yap- "sunurumuzu filan yıḳıyo niye yıḳdın d ī n ileri geri yapıyoḳ" **(OYA, 178):** İtişip kakışmak.

imi dimi bil- (Tr. DS/VII: 2536): Bir işi en ince noktasına kadar bilmek.

ipcin ol- (Rz. DS/VII: 2545): Hazır olmak.

ipdin et- (Gr. DS/VII: 2500): Zorlamak, ayak diremek.

iplīğini ġurud- "çoḳ ısıcaġlar devam etdi. İplīni, şeyini ġuruddu." **(OYA, 238):** İliği kurumak, çürümek.

irem kırım et- (Tr. DS/VII: 2548): Bir teklifi kabul etmemek için bahane uydurmak.

-K-

kaburgalarına gir- (Tr. DS/VIII: 2584): İşi için bir kimseye çok sokulmak, ısrarda bulunmak.

kafasını as- "kuyumc′i, asdı kafasını. dedi ağa ki: be 'adam ne duşi'nuysun" **(RİA, 201):** Düşünmek, kafayı takmak.

kanı ılı- (Or. DS/VIII: 2624): Sevmek, yakınlık duymak.

kantin at- (Tr. DS/VIII: 2628): Yalan söylemek, aldatmak.

kara baş (Or. DS/VIII: 2638): Evlenmemiş erkek.

kara gülmez (Tr. DS/VIII: 2644): Somurtkan kimse.

kara koca (Or. DS/VIII: 2647): Saçı sakalı ağarmayan yaşlı adam.

kav çak- (Tr. DS/VIII: 2688): Bilmediği bir konuyu inatla savunmak.

kaybana kal- (Rz. DS/VIII: 2698): Yitmek, kimsesiz kalmak.

kayış et- (Gr. DS/VIII: 2701): Kandırmak, aldatmak.

kef geç- (Tr. DS/VIII: 2719): Tükenmek, güçsüz kalmak.

kısık kal- (Rz. DS/VIII: 2841): Büyümemek.

kısmete gel- (Rz. DS/VIII: 2843): İnek çiftleşmek istemek.

kızılcık süz- "Fitil gibi sarhoş, susturuncaya kadar kızılcık süzdüm." **(Tr. DS/VIII: 2864):** Güçlük çekmek.

konkaşları as- (Tr. DS/VIII: 2918): Dargınlık belirtmek üzere surat asmak.

korbakar ol- (Tr. DS/VIII: 2924): Kötü durumda olmak, cezasını çekmek.

kuru kayıp (Tr. DS/VIII: 3011): İz bırakmadan kaybolan şey.

kuyis‿et- "oyle bi kuyis‿etti ki ku'yi'nun‿içinden" **(RİA, 198):** Bağırmak.

künt ol- (Or. DS/VIII: 3039): Uyuşuk olmak.

küpe bin- (Tr. DS/VIII: 3040): Büyücülük, cadılık yapmak.

küsü tut- (Or. DS/VIII: 3051): Dargınlığı sürdürmek.

küt ol- (Tr. DS/VIII: 3054): Kötürüm olmak, bacakları tutmamak.

-L-

laşka geç- (Tr. DS/IX: 3067): Aldırış etmemek, dikkat etmemek.

lelevün et- (Gr. DS/IX: 3071): Yaltaklanmak.

lençaya al- (Tr. DS/IX: 3072): Sorguya çekmek, azarlayıp hırpalamak.

lom sözlü (Or. DS/IX: 3086): Sözünü konuşmasını bilmeyen.

lop ol- (Rz. DS/IX: 3087): Yiyecek için çürümek, içi geçmek.

löç ol- (Or. DS/IX: 3081): Çok ıslanmak, sırılsıklam olmak.

-M-

madası şakıramak (Or. DS/IX: 3101): Cinsel istek duymak.

mangır ol- (Or. DS/IX: 3122): Zengin olmak.

mapusluk ye- "uç′ ay mapusluk yedi" **(RİA, 232):** Hapis cezası almak.

mır mır et- (Or. DS/IX: 3188): Dır dır etmek, gevezelik etmek.

mırt mırt et- (Or. DS/IX: 3189): Kendi kendine söylenip durmak.

mos ol- (Or. DS/IX: 3211): Erimek, olduğu yere yığılmak.

muncur et- (Tr., Rz. DS/IX: 3219): Surat asmak.

mundarlığa kal- (Tr. DS/IX: 3221): Yük ve binek hayvanları sıkıntı yüzünden hastalanıp uyuşuk duruma düşmek.

murt ol- (Tr. DS/IX: 3222): Hayvan kesilmeden ölmek.

mürül ol- (Gr. DS/IX: 3230): Yıkılmak, yıkık dökük duruma gelmek.

-N-

nefes değ- (Or. DS/IX: 3244): Nazar değmek.

-O-

ocaḳ dāt- "bu hergesin ocaḳ dātmaḳ ⸡ için deyil, yuva ġurmak için" **(OYA, 176):** İş olsun diye evlenmek, heves için evlenmek.

oğura gel- (Tr., Rz. DS/IX: 3271): İnek çiftleşmek istemek, boğaya gelmek.

oğuz yap- (Gr. DS/IX: 3272): Aralık etmek.

olta vur- (Rz. DS/XII: 4612): Amaçsız yürümek, işi olmadan gidip gelmek.

-Ö-

ödü yarıl- (Or. DS/IX: 3312): Çok korkmak, ödü patlamak.

öllüğü çık- (Or. DS/IX: 3332): Zayıflamak.

özü bozuk (Or. DS/IX: 3373): Kötü yaratılışlı kimse.

özü doğru (Or. DS/IX: 3373): Güvenilir, iyi yaratılışlı kimse.

özü kara (Or. DS/IX: 3373): Sütü bozuk, kötü soydan gelen kimse.

-P-

paçarış et- (Rz. DS/IX: 3376): Engel çıkarmak, eziyet etmek.

paçaros et- (Tr. DS/IX: 3376): Engel olmak.

pafıt ol- (Or. DS/IX: 3377): Çürümek (ağaç çürümesi).

par para dök- (Rz. DS/XII: 4636): Öfkeyle bağırmak.

partal at- (Or. DS/IX: 3402): Övünmek, abartarak konuşmak.

pas tut- (Rz. DS/IX: 3405): Bakırdan zehirlenmek.

pataklık et- (Tr. DS/IX: 3407): Zarar vermek.

pers ol- 1. Boşuna gitmek **(Gr. DS/IX: 3432); 2.** Yenilgiye uğramak **(Or. DS/IX: 3432).**

perse ol- (Or. DS/IX: 3432): Çok yorularak düşmek, bitkin duruma gelmek.

peygamber öküzü (Tr. DS/IX: 3437): Vurdumduymaz, ahmak.

piya yeme- (Rz. DS/XII: 4650): Başından üzücü olay geçmek ya da kırıcı söz söylenmiş olmak.

poğul ol- (Or., Gr., Tr. DS/XII: 4651): Sıcak ya da koşma nedeniyle kızarmak, terlemek.

post et- (Or., Tr. DS/IX: 3472): Öldüresiye dövmek.

poş kanat (Gr. DS/XII: 4652): Başıboş, işsiz.

-S-

sabrı ġaş- "garar-edinci bu sefer benim sabrım ġaşdı." **(AYB, 70):** Sabrı taşmak.

sakır sakır titre- (Or. DS/X: 3519): Çok titremek.

sakırga ol- (Tr. DS/X: 3519): Dadanmak, can sıkıcı davranışlarda bulunmak.

salaklama at- (Tr. DS/X: 3522): Bir şeyi gelişigüzel fırlatmak.

saluk et- (Or. DS/X: 3529): Yol göstermek.

sancı süpür- "ev süpürmüyom, sancı süpürüyom" **(OYA, 199):** Acı veren hislerin süpürülmesi, acı süpürülmesi.

seklem ol- (Rz. DS/X: 3572): Her yanı ağrımak.

selavatının arasına sinek sürtme- "ırametlık anam selavatının arasına sinek sürtmiye"**(AYB, 93):** Dine düşkün olmak ve bu konuda taviz vermemek.

seyir yap- (Tr. DS/X: 3597): Türkü söylemek.

sıktır çal- (Tr. DS/X: 3607): Kovmak, başından atmak.

sıyır sıyır yağ- (Or. DS/X: 3625): Sine sine yapmak.

siç′tuğını paklattur- "siç′tuklarını paklatturdu olara" **(RİA, 269):** Tükürdüğünü yalattırmak.

soluk git- (Or., Gr., Tr. DS/XII: 4702): Derin nefes alıp suya dalarak bir süre yüzmek.

soluk ver- (Or. DS/X: 3661): İşe ara vererek çalışanları dinlendirmek.

söğleme tut- (Gr. DS/X: 3674): Yeni gelin konuşmamak.

su indir- (Tr. DS/X: 3689): Yük ve binek hayvanlarının bileklerinin şişmesi.

susak ağızlı (Tr. DS/X: 3700): Geveze, boşboğaz.

süksünü düşük (Or. DS/X: 3707): Sürekli başı eğik duran.

-Ş-

şerbetli dil (Rz. DS/X: 3762): Tatlı dil, kandırıcı konuşma.

şeytanı patla- (Tr. DS/X: 3765): Soğukkanlı, geniş davranmak, dövüşe girmemek.

-T-

takas tukas geçin- (Gr. DS/X: 3806): Zar zor geçinmek, geçim sıkıntısı çekmek.

talaba gel- (Tr. DS/X: 3812): İneğin çiftleşme zamanı gelmek.

taşak koparan (Tr. DS/X: 3839): Karşılıksız, parasız, emeksiz her gördüğü şeyi isteyen.

taş döven (Gr. DS/X: 3839): İşbilir, becerikli, güçlü.

tav tav sav sav ol- (Tr. DS/X: 3849): Bir olay, bir iş sona ermek.

tava kapağı "Senin ne tava kapağı adam olduğun her hareketinden belli." **(Tr. DS/X: 3845):** İki yüzlü adam.

tek (teh) düş- (Tr., Gr., Rz. DS/X: 3861,3867): Dikkat etmek, ilgilenmek.

tellal ėt- "tellalcıya diya‿ki bī tellal ėt, diya." **(OYA, 225):** Duyurmak.

tepe göz (Tr. DS/X: 3882): Önüne bakmadan sağa sola çarparak yürüyen, sakar.

teraşa tut- (Rz. DS/X: 3888): Boş sözlerle birini oyalamak, lafa tutmak.

ters gel- "yav aḥmed bu sene bana yaramadı. ters geldi." **(OYA, 209):** Uğursuz gelmek, işler yolunda gitmemek.

tıpatur et- (Or. DS/X: 3917): Sevindirmek.

tırışa dön- (Or. DS/X: 3921): Yaşlılık nedeniyle derisi buruşmak, pelteye dönmek.

tikil tokman dön- (Or. DS/X: 3930): Başını yere koyup takla atmak.

tin düş- (Or. DS/XII: 4763): Utanmak.

toloza düşür- (Tr. DS/X: 3953): Oyun, düzenle bir kimseyi zarara uğratmak, tuzağa düşürmek.

töllek tut- (Or. DS/XII: 4772): Bağırsak bozulmak, sürgün olmak.

tuturuk et- (Or. DS/X: 4001): Gereksiz yere kendine ait olmayan bir şeyi bekletmek, alıkoymak, kapatmak.

tuz ekmek doyma- (Tr. DS/X: 4003): Geçim sıkıntısı çekmek.

türül türül tüt- (Or. DS/XII: 4778): Çekici, albenili, parlak olmak.

-U-

uğrağa gel- (Or. DS/XI: 4026): Cin, peri tarafından çarpılmak.

umudunu al- (Or. DS/XI: 4038): Umudunu kesmek.

usu git- (Tr. DS/XI: 4044): Başı dönmek.

uyum et- (Rz. DS/XI: 4051): Ağlar gibi yapmak, ağlamaya kendini zorlamak.

uz gel- (Or. DS/XII: 4790): Denk gelmek.

-V-

veledizurna (Rz. DS/XII: 4803): Evlilik dışı doğan çocuk.

vidi vidi et- (Or. DS/XI: 4105): Her kusurun üstünde durup, karşısındakini üzmek.

vird et- (Or., Gr., Tr. DS/XII: 4805): Ayak diremek, üstünde durmak.

-Y-

yabana git- (Rz. DS/XI: 4111): Boşa gitmek.

yağ tut- (Tr. DS/XI: 4125): Semirmek, yağlanmak.

yaka ver- (Tr. DS/XI: 4128): Kadın erkeğe teslim olmak.

yan çek- (Rz. DS/XI: 4163): Bir işi birlikte yaptığı arkadaşını zamansız bırakmak, güç duruma sokmak.

yasak sav- (Or. DS/XI: 4191): Verilmesi gereken bir armağanı ucuzundan, kolayından sağlamak.

yayd′an ç′íḳ - "biřaz yayd′an ç′íḳmiş, şoyle biřbiřine soğinc′eye gada sóyleř." **(RİA, 306):** Ağzına geleni söylemek.

yek ver- (Or., Gr. DS/XI: 4230): Arka olmak, akıl öğretmek, yol göstermek.

yerden yığma (Or., Tr., Rz. DS/XI: 4250): Bodur, şişman.

yıbıl yıbıl yan- (Or. DS/XI: 4261): Pırıl pırıl yanmak, parlamak.

yıldır yıldır yan- (Or. DS/XI: 4267): Pırıl pırıl parlamak.

yıldızı düş- 1. Ölümü yakın olmak **(Or. DS/XI: 4268); 2.** İşi ters gitmek **(Tr. DS/XI: 4268); 3.** Kötü alın yazısı **(Tr., Rz. DS/XI: 4268).**

yol ėt- "adam deyirmene yol ėtmiş ḥanımı" **(OYA, 167):** Yolculamak.

yol ġatla- "çok yolumuz var. birāz akşam yol ġatlıyalım" **(OYA, 223):** Yol kat etmek, yol gitmek.

yuvasına gon- "Yuvasına gondu, çócua bubası oldūnu, garısına gocası oldūnu tanıtdı."**(KİAT, Or., 7):** Evine geri dönmek.

yüreği çatla- "Ayu korkusundan oyle bağırmış ki ayunun yüreği çatlamış" **(KİAT, Tr., 154; Rz. DS/XI: 4331):** Ödü patlamak, çok korkmak.

yüreği darışlan- "Allah aşgine yüreğim darışlanıyor." **(KİAT, Tr., 197):** Yüreği daralmak.

yúreği daş- "ha bu fāni dunyāya/daşdi yúreğum daşti" **(RİA, 210):** Sıkıntıları kaldıramamak, sabredememek.

yüreği dayfalan- (Or. DS/XI: 4332): Yorgunluktan bitmek, çarpıntı geçirmek.

yúreği sel′āńík "zannetti ki hesetten bu bóyúk‿oğlum c′essur bi a'damdu, ne bil′u ki yúreği sel′āńíktu." **(RİA, 197):** Yüreksiz olmak, korkak olmak.

yürekte fer ḳalma- "Ne yürekte fer ḳaldı ne dizlerde derman." **(KİAT, Or., 28):** Dayanacak güç kalmamak.

yürēne gorḳu gel- "Bu çobanın yürēne gorḳu geliyi." **(KİAT, Or., 4):** Endişelenmek, korkmak.

yüz al- (Rz. DS/XI: 4337): Ayıbı yüze vurmak, iyiliği başa kakmak.

yüzbar ol-/et- (Tr. DS/XI: 4333): Yüzleşmek, hesaplaşmak, anlaşmak.

yüze gelen (Tr. DS/XI: 4336): Seçkin.

yüz et- (Tr. DS/XI: 4336): Yüzleştirmek.

-Z-

zart at- (Or. DS/XI: 4350): Abartarak kendini övmek, abartılı konuşmak.

zılgıt ver- (Tr. DS/XI: 4368): Döverek ya da azarlayarak gözdağı vermek.

zivri az- (Gr. DS/XI: 4390): Sinirlenmek.

zom zom gez- (Or. DS/XI: 4393): İşsiz güçsüz dolaşmak.

KISALTMALAR

(AYB) : Aybastı Ağzı

(DS) : Derleme Sözlüğü

(KİAT) : Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar

(OYA) : Ordu İli ve Yöresi Ağızları

(RİA) : Rize İli Ağızları

(YTS) : Tarama Sözlüğü

Gr. : Giresun

Or. : Ordu

Rz. : Rize

Tr. : Trabzon

KAYNAKLAR VE KAYNAK KISALTMALARI

AKSAN, Doğan. (1996). ***Türkçenin Sözvarlığı***, Ankara, Engin Yay.

AKSAN, Doğan. (2000). ***En Eski Türkçe'nin İzlerinde***, İstanbul, Simurg Yay.

AYDIN, Mehmet. (2002). **(AYB).** ***Aybastı Ağzı*** (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara, TDK Yay.

AYVERDİ, Samiha. (1993). ***Türkçenin Nakışları***, (Yayına Hazırlayan: Kazım Yetiş), İstanbul, Kubbealtı Yay.

BURAN, Ahmet ve ALKAYA, Ercan. (2007). ***Çağdaş Türk Lehçeleri***, Ankara, Akçağ Yayınları.

CAFEROĞLU, Ahmet. (1993). ***Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü***, İstanbul, Enderun Kitabevi.

CAFEROĞLU, Ahmet. (1994). **(KİAT)**. ***Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*** (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları), Ankara, TDK Yay.

DEMİR, Necati. (2001). (**OYA**). ***Ordu ve İli Yöresi Ağızları*** (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara, TDK Yay.

GÜNAY, Turgut. (2003). (**RİA**). ***Rize İli Ağızları*** (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara, TDK Yay.

Kaşgarlı Mahmud. (1992). ***Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*** C. II (Çev. Besim Atalay), Ankara, TDK Yay.

ÖZKAN, Mustafa. (2004). Deyimleşmiş İkilemeler, ***V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*** (20–26 Eylül- 2004), C. II. Ankara. s. 2289–2317, TDK Yay.

SİNAN, Ahmet Turan. (2001). ***Türkçenin Deyim Varlığı***, Malatya, Kubbealtı Yay.

Türk Dil Kurumu. (1949). ***Dilbilim Terimleri Sözlüğü***, Ankara, TDK. Yay.

Türk Dil Kurumu. (1983). **(YTS)**. ***Yeni Tarama Sözlüğü***, Ankara, TDK. Yay.

Türk Dil Kurumu. (1993). **(DS)**. **Derleme Sözlüğü**, I-XII. C., Ankara, TDK Yay.

Yusuf Has Hacip (1991). ***Kutadgu Bilig*** (Çev: Reşit Rahmeti Arat), Ankara, TDK Yay.